

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ТЕТЯНА ЗАГОРОДНЮК,

молодший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Соціологія Н.В.Паніної: вибрані праці

Панина Н.В. Избранные труды по социологии : В 3-х томах. —

Том 1. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи. — К.: Факт, 2008. — 472 с.; илл.

Том 2. Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / Сост. и ред. Е.И.Головахи. — К.: Факт, 2008. — 312 с.; илл.

Том 3. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия / Сост. и ред. Е.И.Головахи. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. — 328 с.; илл.

У травні 2012 року сталася подія, на яку довго очікували соціологи України та зарубіжжя: вийшов друком третій, завершальний том “Вибраних праць із соціології” Н.Паніної.

Редактор і упорядник тритомника надзвичайно обережно і відповідально поставився до відбору матеріалів, що ввійшли до кожного із томів видання. Він відкрив перший том лаконічною передмовою і дав змогу вдумливому читачеві залишитися наодинці зі спадком Наталії Вікторівни Паніної, аби знайти в ньому від-

повіді на індивідуальні питання, що виникають практично в кожного соціолога, котрий вивчає нестабільне, трансформаційне українське суспільство.

Від серпня 2006 року, коли пішла з життя Н.Паніна, минуло небагато часу. Більшість нинішніх соціологів добре пам'ятають Наталію Вікторівну, її напрочуд спокійну, методичну і вельми плідну працездатність. Достатньо оглянути список публікацій, наведений наприкінці першого тому (т. 1, с. 449–470), щоб зрозуміти — томів у “Вибраному” могло бути куди більше. Однак особливий інтерес викликають праці, що раніше не друкувалися, котрі, власне, є “ключами” до справжнього розуміння наукової значущості внеску Н.Паніної у розвиток української соціології.

У передмові до видання Є.Головаха написав, що соціологія дуже тісно сусідить із мистецтвом. Певна, мистецтвом було так скомпонувати матеріал “Вибраних праць”, що тексти, вміщені в кожному томі, можна вивчати окремо, а можна розшифровувати й уточнювати їх, звертаючись до опублікованих у наступному чи в попередньому томі. Але повне розуміння приходить до читача лише тоді, коли він прочитає всю збірку. Подібно до того, як кожен небайдужий читач “Хазарського словника” Милорада Павича створює свій роман, так і кожен читач “Вибраних праць” стає активним співучасником творення соціологічної науки.

Дозволимо собі і ми по-своєму прочитати це видання: головним при цьому буде не порядок томів і розділів, а логіка наукового пошуку. Зазначу, що перший том “Вибраних праць” є своєрідним активатором інтересу читача. У ньому зібрано праці, що дають уявлення про основні напрями наукової діяльності Н.Паніної.

Розпочати міркування з приводу видання хотілось би з акценту на нормах професійної етики і культури соціологічної спільноти, яких Наталія Вікторівна строго дотримувалася сама і дотримання яких беззастережно вимагала від інших. У своїй доповіді “Динаміка соціально-моральної конфігурації професійних норм і проблема регламентації соціологічної спільноти за умов аномії” на пленарному засіданні Другої всеукраїнської соціологічної конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії” 2002 року, Наталія Вікторівна наголошувала, що “проблеми формування професійної культури, виникнення і формування професійної структури суспільства, а також проблеми становлення науки як соціального інституту від ХІХ століття перебували в полі пильної уваги провідних соціологів свого часу. І слід особливо зазначити, що інтерес цей загострювався в періоди соціальної нестабільності й соціальних трансформацій” (т. 1, с. 399–400).

За таких умов, мабуть, найважливішим, на думку Н.Паніної, є етичний критерій соціологічної діяльності. Пригадаймо силу-силенну так званих “соціологічних центрів”, що виникли у 1990-ті. Керівниками, аналітиками, спеціалістами в них працювали переважно люди, яких Наталія Вікторівна називала “самоназванцями”. Цілком імовірно, навіть безбезданні, ці люди мали вельми поверхове уявлення про соціологію як науку (або не мали жодного), а тим паче про наукову етику. Головною метою їх була нажива, головним принципом проведення так званих досліджень — “чого забажаєте за свої гроші”. Саме завдяки таким “фахівцям” деяким політичним діячам навіть бракувало пристойних слів для визначення соціології. Наука була на межі дискредитації. Назріла потреба визначити, хто ж він такий — соціолог в Україні. Н.Паніна, яка була головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України, очолила роботу зі створення “Кодексу професійної етики соціолога”. Вона вивчила досвід створення національних кодексів закордонних соціологічних асоціацій, адаптувала загальнонаукові етичні принципи до специфіки соціологічної діяльності в Україні. Наталія Вікторівна обстоювала свої погляди на наукову етику в численних статтях, брала участь у дискусії, що розгорнулася на шпальтах часописів і під час конференцій. В 3'їзд Соціологічної асоціації України ухвалив Кодекс в остаточній редакції у травні 2004 року. Відтоді лише ті вчені в

Україні можуть вважатися соціологами, які свою діяльність ведуть відповідно до основних принципів й етичних норм професійної відповідальності (т. 1, с. 431–448].

Справжній соціолог має сприяти “ліквідації безграмотності” в науковому і навколонауковому середовищі. У 90-ті роки минулого століття в Україні заходилися масово проводити електоральні й маркетингові дослідження. Але не було оригінального українського підручника, який би допоміг виростити фахівців, здатних проводити їх грамотно. Спираючись на свій чималий досвід, на відомі в Росії та світі методики проведення соціологічних досліджень, Наталія Вікторівна у 1996 році написала свою знамениту “Технологію соціологічного дослідження”, котра відтоді витримала три перевидання і залишається однією із найпопулярніших книжок серед студентів-соціологів, а також настільною книгою соціологів-практиків (т. 1, с. 164–384). Існує безліч підручників із соціології, у тому числі й українських. Але практично в усіх вищих навчальних закладах України соціологію вивчають за підручником за загальною редакцією С.Макеєва, в якому розділ про організацію і проведення соціологічного дослідження громадської думки написаний Н.Паніною.

Н.Паніна однією з перших в Україні почала працювати над розвитком соціологічної теорії пострадянської трансформації суспільства. Як зазначено вище, особлива цінність цього видання полягає в тому, що воно містить раніше не опубліковані праці Н.В.Паніної: докторську дисертацію “Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії” (захищена в Інституті соціології НАН України 1993 року) (т. 2, с. 5–176) і доповідь у січні 1994 року на з’їзді Комітету політичної соціалізації і політичної освіти Міжнародної асоціації політичних наук (Бока-Ретон, США) “Проблеми демократизації за умов посттоталітарної аномії” (т. 1, с. 30–42). Саме ці праці, на мій погляд, дають змогу оцінити її ідеї стосовно сутності й реальних механізмів сучасних соціальних трансформацій, зрозуміти її нормативно-особистісну концепцію трансформаційних змін, що відбуваються в Україні й інших пострадянських країнах.

Розгляньмо основні поняття цієї концепції. Вихідне її положення полягає в тому, що “основою консолідації суспільства є його ціннісно-нормативна система — сукупність основних цінностей і норм поведінки всіх громадян суспільства” (т. 1, с. 32). Н.Паніна поділяла погляди Т.Парсонса [Parsons, 1966], бо вважала, що цінності суспільства відображають найвищі принципи, що становлять засади порозуміння, необхідного для організації та стабілізації суспільної системи. Під нормами “розуміються певні стандарти дії, що регулюють поведінку людей у різних сферах життєдіяльності залежно від належності їх до конкретної соціальної групи” [Головаха, 1994: с. 90].

У 1982 році, коли радянське суспільство було цілком стабільним і нікому навіть на думку не спадало, що менш як за десятиліття Радянський Союз припинить своє існування і розпочнеться новий період посткомуністичної трансформації незалежних держав, що до нього входили, Н.Паніна опублікувала результати своїх досліджень соціального статусу, стилю життя і соціальної адаптації особистості за умов стабільного суспільства (т. 1, с. 13–29). На мій погляд, ця праця є центральною для розуміння нормативно-особистісної концепції Н.Паніної.

Розглядаючи змістовий аспект соціального статусу, Н.Паніна дійшла висновку, що він являє собою сукупність нормативних рольових приписів, структурованих у моделі поведінки індивіда як суб’єкта суспільних функцій. Соціальний статус за посередництва взаємозалежних із ним ролей як нормативних зразків поведінки регламентує соціальну поведінку людини. У разі зміни соціального статусу відбувається зміна не лише структури занять, а й стилю діяльності. Перебудова стилю діяльності відповідно до мінливих умов соціального середовища, в тому числі й соціального статусу, являє собою, власне, процес соціальної адаптації особистості. Найваж-

ливішою характеристикою стилю діяльності, з точки зору суспільних інтересів, є її результативність. У період, коли статус індивіда стабільний, результати діяльності, як правило, увідповіднені експектаціям (очікуванням) з боку суспільства та осіб, які взаємодіють з індивідом. Встановлення балансу в системі, що включає очікування стосовно ролі, що відповідає соціальному статусу, і результати діяльності з виконання цієї ролі, являє собою процес соціальної адаптації.

У своїй концепції Н.Паніна вирізняла два типи соціальної адаптації. Індивідуально-результативний тип соціальної адаптації являє собою процес перебудови стилю діяльності, тоді як експектаційно-рольовий тип передбачає зміну рольових очікувань щодо відповідного статусу. У рамках кожного з указаних типів вона виокремлювала два підтипи за спрямованістю змін. Прогресивний підтип – підвищення результативності або рівня експектацій; регресивний – зниження результативності (рівня експектацій). Яку спрямованість матиме адаптація – прогресивну чи регресивну, – залежить від особливостей особистості (тобто від особливостей властивого їй стилю діяльності). Але основною детермінантою процесу соціальної адаптації є об'єктивні конкретно-історичні умови з притаманною їм ціннісно-нормативною базою, котра формує систему очікувань.

Незалежно від того, прогресивний чи регресивний характер має процес соціальної адаптації, його можна розглядати в контексті впливу, що його він справляє на ціннісно-нормативну систему суспільства. Н.Паніна в цьому контексті виокремлювала два типи спрямованості адаптації: соціальну та особистісну. Під соціальною спрямованістю вона розуміла той випадок змін, коли під впливом особистісних компонентів відбуваються зміни ціннісно-нормативної системи суспільства. Причина особистісної спрямованості процесу соціальної адаптації протилежна: під впливом зміни ціннісно-нормативних зразків і системи соціальних санкцій відбувається зміна індивідуальних якостей і зразків поведінки.

Яку спрямованість має процес соціальної адаптації, особистісну чи соціальну, залежить головним чином від рівня стабільності суспільства, в якому він відбувається. У стабільному суспільстві, яке характеризується усталеністю ціннісно-нормативної системи й високою визначеністю соціального статусу індивіда, великою є імовірність соціальної спрямованості адаптації. Здебільше вона такою і є, позаяк здійснюється під впливом цілісної нормативно-особистісної системи, що формує соціокультурні якості та установки особистості, наближені до структури ціннісних орієнтацій більшості суспільств. Причому будь-яке відхилення від продиктованих нормативних моделей поведінки зумовлює формальні й неформальні санкції з боку усталених суспільних інститутів. Успішне виконання соціальних ролей у стабільному суспільстві вітають і заохочують. Отже, соціальне самопочуття індивіда у стабільному суспільстві головним чином залежить від того, наскільки його поведінка відповідає соціальним вимогам. Унаслідок цього будь-яке стабільне суспільство має низку переваг, адже основою його соціальної інтеграції й регуляції є усталена соціальна структура, ґрунтована на певній ієрархічній системі цінностей і нормативній базі, що регулює відносини між людьми, детермінує ціннісні орієнтири і моральні принципи.

Кардинальні зміни соціально-історичних реалій, що розпочалися наприкінці 80-х років минулого століття в тих країнах, котрі зараз називають єдиним терміном “посткомуністичний простір”, у тому числі в Україні, надали нового спрямування дослідженням Н.Паніної. Вона взялася вивчати соціально-психологічні процеси, що спостерігаються в нестабільному, перехідному, трансформаційному суспільстві.

Головною характеристикою нестабільного суспільства є руйнування ціннісно-нормативної системи як основи соціальної інтеграції. За умов суспільства, що трансформується, коли стара система норм і цінностей уже не виконує своїх функ-

цій, а нова ще не сформована і не інституціоналізувалася, соціальні статуси не визначені й немає однозначних критеріїв для їх ранжування, домінантним чинником напрямку розвитку суспільства стають індивідуальні особистісні якості, особливості свідомості й психологічного стану індивіда.

Описаний вище стан суспільства, що трансформується, заведено визначати як аномію. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, проте лише за виняткових історичних обставин “вона сягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” (т. 3, с. 192–193).

Трансформаційний процес в Україні саме і слугує ілюстрацією до цього теоретичного висновку. Після проголошення незалежності у 1991 році в Україні розпочалася розбудова нової держави і нового суспільства, основною метою якої було декларовано побудову демократичних засад у політиці та ринкових — в економіці. Проте, оскільки декларовані принципи не забезпечувалися законами і політичними рішеннями, вони не перетворювалися на дієві регулятори соціального життя, тобто не ставали домінантними цінностями і нормами поведінки.

За умов тотальної аномії остаточно руйнується звична модель адаптації й розпочинається протилежний процес — кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації людей визначаються їхнім загальним психічним станом і соціальним самопочуттям. Ціннісні преференції різних соціальних верств і груп населення визначають загальну спрямованість процесу соціальної трансформації. Н.Паніна особливу увагу у своїх дослідженнях приділяла вивченню молоді, ціннісні преференції та психологічний стан якої визначають домінантну перспективу трансформаційних процесів, у тому числі в Україні (т. 3, с. 191–214).

Вивчаючи вплив аномійних реакцій на соціальні зміни, що відбувалися в Україні, Н.Паніна розробила цілісну систему показників морального, психічного і психологічного здоров'я; до неї входять:

- *аномійна деморалізованість*, що безпосередньо пов'язана зі стабільністю/нестабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають підстави судити про спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-моральних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людьми свого життя в минулому, теперішньому і майбутньому);
- *тривожність*, що дає можливість судити про психофізіологічне підґрунтя морально-психологічного стану.

Для вимірювання цих показників Н.Паніна адаптувала до наших умов уже відомі в соціологічній науці шкали: шкалу аномії Сроула, шкалу соціальної дистанції Богардуса, шкалу авторитарності Адорно, шкалу життєвої задоволеності Гавітгарста і Тобіна, шкалу тривожності Спілбергера, шкалу цинізму з тесту ММРІ та ін. (т. 1, с. 87–115; т. 2, с. 179–190).

За концептуальну основу побудови показників було покладено визначення цінностей як “значимості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з точки зору відповідності (або невідповідності) їх потребам особистості”. Таким чином, симптомокомплекс цінностей, що формується на ґрунті відповідних потреб, інтегрується в узагальнений показник — соціальне самопочуття. Воно визначається

мірою задоволення соціальних потреб людини, що є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ. Для вимірювання структури цінностей Н.Паніна і Є.Головаха розробили Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) (т. 2, с. 177–244).

Апробація концепції ще у 1993 році дала Н.Паніній підстави сформулювати висновок про те, що психологічний стан населення в перехідному суспільстві є одним із вирішальних чинників соціальних трансформацій. Декларовані демократичні цілі розвитку українського суспільства мають спиратися на відповідні цінності та норми поведінки. Якщо демократичні норми не мають інституціональної підтримки, то суспільство перебуває в стані аномії. Аномійна деморалізованість населення є реакцією на аномію, і ця адаптація може бути нормативною, що призводить до відродження традиціоналізму й авторитаризму, або ненормативною, що спричиняється до поширення екстремізму й цинізму. Вже в той час дослідження Н.В. Паніної показали, що в українському суспільстві є передумови для подолання патерналізму і розвитку інтернального типу особистості, властивого розвиненим демократичним суспільствам. Подальші дослідження підтвердили її правоту. Аналіз змін соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства підтвердив тезу Н.Паніної про те, що в разі невизначеності в процесі соціальної адаптації на перший план виходять особистісні якості людини. Спостерігається тенденція до зміни базисного типу особистості, зростає (але ще поки не домінує) частка так званих інтерналів — людей, готових перебрати на себе відповідальність за те, як складається їхнє життя, меншою мірою залежних від зовнішніх обставин. Однак, виходячи з концепції регулятивних механізмів стабільного суспільства, запропонованої Н.Паніною, сьогодні ще не можна говорити про послідовність і необоротність демократичних соціальних перетворень в Україні.

На підтвердження своїх гіпотез і розроблення нормативно-особистісної концепції соціальної трансформації України як держави, що входить у посткомуністичний простір, Н.Паніна втілила в життя ідею моніторингового опитування населення країни на базі Інституту соціології НАН України. Для цього вона розробила принципи застосування тестів у масових опитуваннях (т. 1, с. 43–62). Докладно про методологію моніторингу краще, ніж сама Наталя Вікторівна, ніхто не напише (т. 3, с. 300–326).

На окремі роздуми заслуговують статті Н.Паніної з політичної соціології й етносоціологічних досліджень, а також із соціології медицини та соціальної психіатрії (т. 3). Перші два напрями її наукової діяльності доволі широко вивчені й мають високий індекс цитування. Публікація праць Н.Паніної із соціології медицини і соціальної психіатрії стане у пригоді відповідним фахівцям.

Наостанок ще раз хочу привітати всіх українських соціологів — відомих і початківців — із тим, що “Вибрані праці із соціології” Н.Паніної вийшли друком. Цей не надто обсяжний у фізичному сенсі тритомник за своєю сутністю є хрестоматією з теорії, методів і методології вивчення українського суспільства, що трансформується.

Джерела

Аберкромби Н. Аномія / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер // Социологический словарь: [пер. с англ. С.Ерофеева]. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. — 420 с.

Головаха Е., Паніна Н. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. Головаха, Н.Паніна. — К.: Абрис, 1994. — 168 с.

Parsons T. Max Weber's Sociological Analysis of Capitalism and Modern Institution to the History of Sociology // An Introduction to the History of Sociology / Ed. by H.E. Barnes. — Chicago; London: The University of Chicago Press, 1966. — P. 244–268.